

ДО ПИТАННЯ ПРО ЛОКАЛІЗАЦІЮ БОЛОХІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ

К. І. ТЕРЕЩУК

Вперше Болохово згадується в Іпатіївському літопису під 1150 роком. Цього року галицький князь Володимир, йдучи з військом з Галича на допомогу київському князеві Юрію Долгорукому, «перешел Болохово, идеть мимо Мунарєв к Володарєву»¹.

З літопису ясно, що під назвою «Болохово» слід розуміти князівство, а не окреме місто, бо при перелічуванні болохівських міст між ними знаходимо і Болохов, від якого, очевидно, й пішла назва Болохівської землі. Значення слова «Болохов» до цього часу дослідниками не з'ясоване. Деякі із них доводили, що цю назву слід читати «Борохов»², інші вважають, що назва походить від давньоруського слова «благо» (болого)³. На думку П. Н. Батюшкова, назва Болохівської землі походить від назви міста Болехов, яке розташоване в Прикарпатті (Івано-Франківська область). Він вважає, що бояри Галицького князівства, які були в опозиції до галицьких князів, залишали Болехов і в прикордонні ослабленого тоді Київського князівства захоплювали землі, на яких створили щось на зразок дрібних князівств⁴.

Кілька разів згадка про Болохівську землю промайнула на сторінках літописів XII—XIII ст., де розповідається про непокірність болохівських князів і бояр Галицько-Волинському князівству, визнання ними влади монголо-татар, про знищення Данилом Галицьким болохівських міст Деревича, Губина, Кобуда, Кудина, Городця, Божського і Дядькова⁵. На підставі топонімічних назв М. П. Дашкевич у 1878 р. встановив, що Болохівська земля була розташована на кордоні між Київським і Галицько-Волинським князівством і займала верхів'я Случі з правими притоками та східну частину Пониззя з центром Межибіж⁶. Городища в селах Губин Старокостянтинівського району Хмельницької області (рис. 1, 2) (рис. 2), Великі Деревичі Любарського району Житомирської області (рис. 1, 1; рис. 3) і Кудинка Летичівського району Хмельницької області (рис. 1, 4) М. П. Дашкевич вважає залишками болохівських замків Губина, Деревича і Кудина. Літописній назві «Сімоць», на думку дослідника, відповідає с. Сьомаки Старосинявського району Хмельницької області, а назві «Чарнятинці» — с Великий Чернятин у верхів'ї Случі. Літописне «Білобережжя» М. П. Дашкевич пов'язує з с Берегелі

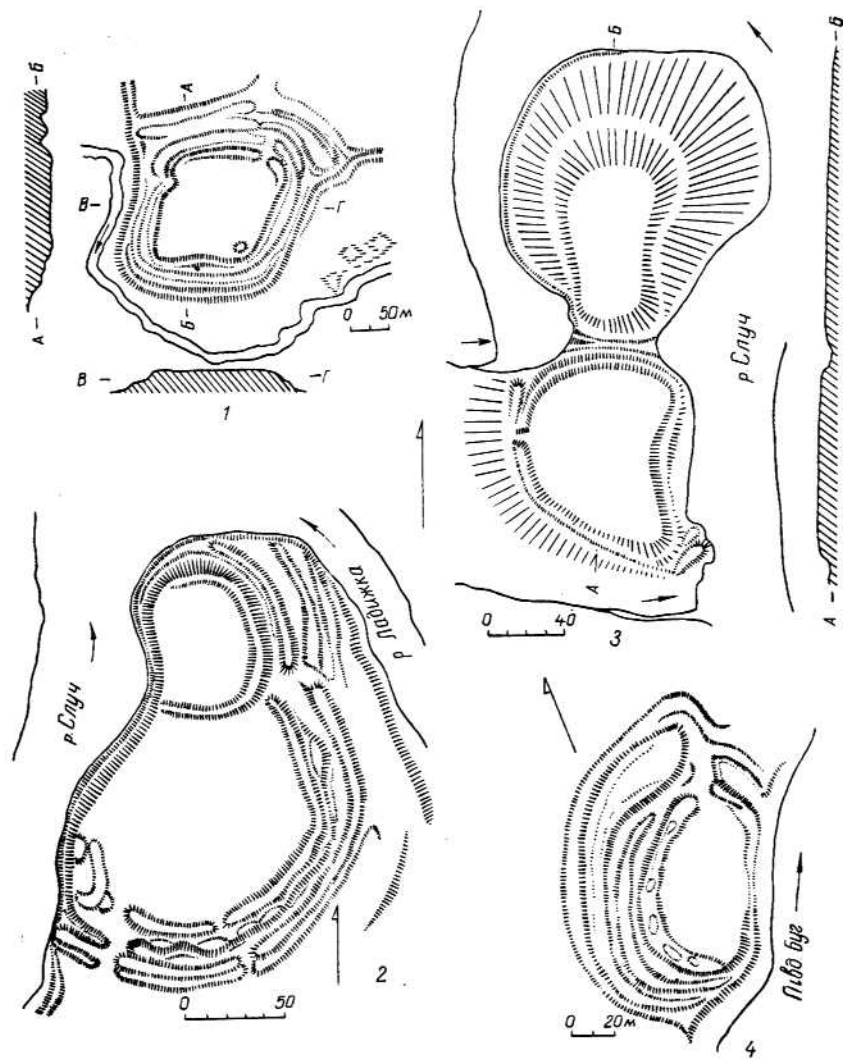

Рис. 1. Плани городищ.
 1 — Великі Деревині; 2 — Губин; 3 — Любар; 4 — Кудинка.

Хмельницької області. Населені пункти Дяківці (Літинський район Вінницької області) і Божиківці (Деражнянський район Хмельницької області) він пов'язує з літописними Дядьковим і Божьким.

За П. М. Батюшковим, навколо Болохова розмістились землі «межибожців і побожан, возв'яглян (жителів Городка і Сімоца), чарнятинців і білобережців», місцезнаходження яких ним точно встановлено не було.

Рис. 2. Городище в с. Губин. Вид з північного заходу.

Східної межі Болохівської землі П. М. Батюшков не назвав, обмежившись припущенням, що вона не поширювалась далі р. Гнилоп'яті — притоки р. Тетерів в Бердичівському районі⁷.

Останні дослідження історії Болохівського князівства дають можливість дещо уточнити його кордони і місця розташування населених пунктів, які згадуються в літописах.

Передусім розглянемо розташування земель, з якими сусідило Болохівське князівство. На півночі болохівські володіння, як про це вже згадувалося, межували з землями возв'яглян — з жителями Городка і Сімоца. Де знаходився Городок — точно невідомо. Залишки городища літописного Сімоца, мабуть, у с. Суємці поблизу Новограда-Волинського (колишнього Возв'ягеля) (рис. 4, 2), а не поблизу р. Тетерів, як вважав П. М. Батюшков, і не в с. Сьомаки, як твердив М. П. Дашкевич. Літопис досить ясно вказує на жителів Сімоца і Городка, які тяжіли до значного тоді міста Возв'ягеля. Городище літописного Городка слід шукати в цій самій місцевості. Ближче до р. Тетерів був Городок, а не Сімоц. В цьому районі, на захід від м. Чуднова Житомирської області, розташовані чотири городища поблизу с. Довбиші (рис. 5)⁸, недалеко від залізничної станції Разіне⁹ та два городища поблизу Мирополя (рис. 4, 5, 6, 8, 9).

Але на півночі болохівських володінь були ще літописні міста Полонний, Колодяжин¹⁰ і Кам'янець¹¹, які не згадуються між болохівськими. Навпаки, Іпатівський літопис під 1235 роком розповідає, що спридоша Галичане... и вси Болоховьсции князи с ними и повоеваща по Хомору и поидоша ко Каменцю, вземши полонъ великъ поидоша¹².

Мабуть, околиці, що належали до Кам'янця на р. Случ (можливо, Миропільське городище), і басейн Хомори, де розташоване Грицівське городище (рис. 6, 2), були не болохівські, якщо їх грабували самі болохівські князі в союзі з опозицією Данила. Таким чином, північна межа встановлюється літописом досить чітко. Вона проходила десь по вододілу між річками Случ і Хомора, а не по Случі, як припускав М. П. Дашкевич. Підтвердженням цього може бути Деревичьке городище, яке роз-

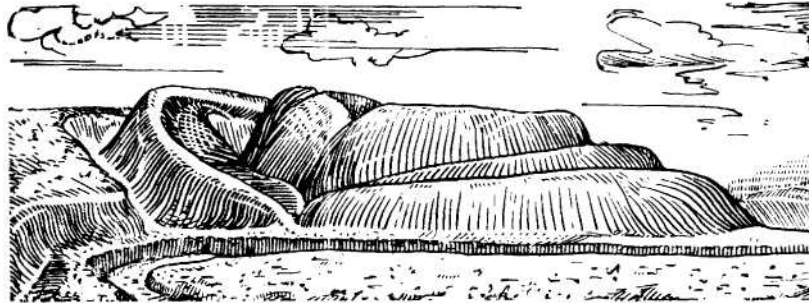

Рис. 3. Городище в с Великі Деревичі. Вид з північного заходу.

ташоване саме на цьому вододілі на відстані 15 км на захід від Случі. Та й кордон Київського князівства з Волинським проходив на захід від р. Случ¹³.

Щодо західного кордону, то гіпотеза М. П. Дашкевича здається правильною. У с Великий Чернятин Старокостянтинівського району раніше знаходилось городище «Замчисько», зараз повністю зруйноване, яке може бути залишками літописного міста Чернятина¹⁴. Село Берегелі (очевидно, літописна назва Білобережжя¹⁵) дійсно розташоване на південь від Великого Чернятина, і якщо Чернятин був прикордонним «городом» Волинської землі з Болохівським князівством, то й Білобережці розмішувалися на цьому самому кордоні. В усякому разі далі на захід від лінії Чернятин—Берегелі, по річках Случ, Ікопоть, Хомора, Бужок, болохівських володінь не могло бути, бо ця місцевість не належала до пограниччя Київського князівства¹⁶. Навпаки, всі городища літописних болохівських міст знаходимо на схід від цієї лінії (рис. 4, 1—19).

Важче визначити південну межу. Але врахувавши те, що майже всі літописні болохівські «города» розташовувались по річках Случ і Південний Буг, можна припустити (як вважали П. М. Батюшков і М. П. Дашкевич), що південним кордоном Болохівського князівства дійсно були землі межибожців та інших «побожан», що жили по берегах Південного Бугу. Якщо землі болохівських князів і заходили на південь від Бугу (що мало вірогідно), то дуже недалеко.

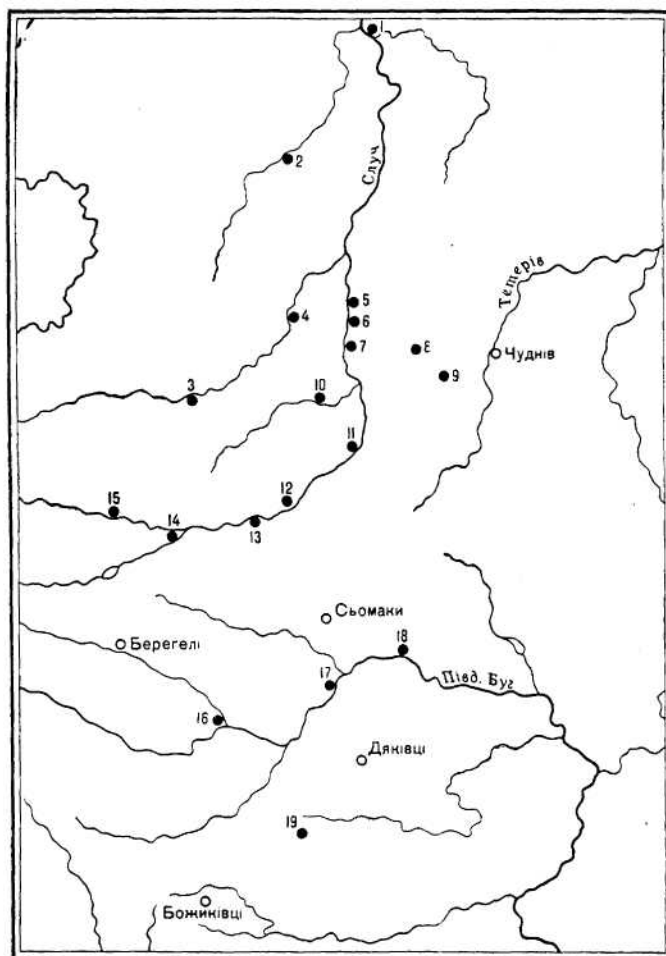

Рис. 4. Розміщення городищ у верхів'ях Случі, Тетерева, Південного Бугу.

1 — Новоград-Волинський; 2 — Суемці; 3 — Гриців; 4 — Полонне; 5 — Миропіль II; 6 — Миропіль I; 7 — Колодяжне; 8 — Разіне; 9 — Довбиші; 10 — Великі Деревичі; 11 — Любар; 12 — Старий Остропіль; 13 — Губин; 14 — Старокостянтинів; 15 — Великий Чернятин; 16 — Меджибіж; 17 — Кудинка; 18 — Хмільник; 19 — Городище.

В Гпатіївському літопису південна околиця «руських» земель з Межибожем, Божським, Котельницею та іншими двома «городами»¹⁷ згадується двічі і кожного разу як одне ціле, як уділ, що складався з п'яти «городов». Судячи з повідомлень літопису, цей уділ, напевно, не повинен був переходити р. Буг, межуючи по Південному Бугу з Забозькими по-

ловецькими степами. Місцевість за Південним Бугом на той час, очевидно, не була постійно заселена руськими. В цьому в свій час сумнівався і М. В. Молчановський¹⁸.

Припущення В. І. Якубовського про те, що городище вс. Городище Деражнянського району Хмельницької області (рис. 4, 19; 6, 1; 7) є залишками міста Божська, не є переконливим. По-перше, воно знищене монголо-татарами (що довели розкопки, які провадить В. Якубовський),

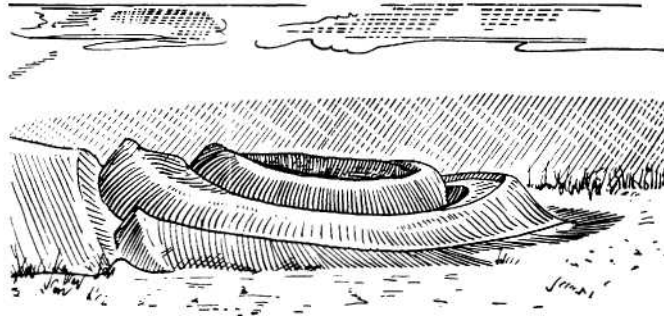

Рис. 5. Городище в с. Довбиші. Вид з заходу.

а літопис досить ясно повідомляє, що Божський був зруйнований Данилом Галицьким. По-друге, сама назва підказує, що вона утворилась від назви р. Бог, подібно до того, як назва м. Божськ — від назви р. Буг (сучасний Західний Буг і м. Бузьк на ньому). Літописний Божський, ймовірно, слід шукати по берегах Південного Бугу, колишньої р. Бог. Назване городище, можливо, відноситься до болохівського Городця.

Найважче визначається східна межа Болохівської землі. П. М. Батюшков і М. Д. Дашкевич зважають, що вона поширювалась на схід не далі р. Гнилоп'яті. Вказівки літопису про розміщення болохівських володінь у прикордонні Київського князівства переконують у тому, що вони в цілому повинні були збігатися з прикордонною смугою. Це підтверджується розташуванням городищ, які залишилися від болохівських замків. Розташування їх нагадує півколо, звернене зовнішнім краєм на захід, один кінець якого починається від р. Тетерев (на південь від м. Чуднова), а другий закінчується поблизу р. Сниводи, лівої притоки Південного Бугу. До цієї території повинні входити землі басейнів рік: Случі — від с. Колодяжин до с. Великий Чернятин; Тетерева — від витоку до м. Чуднів; лівих приток Південного Бугу — від Межибожа і не далі р. Сниводи. Ймовірно, що басейни річок Тетерева і Сниводи були східною околицею Болохівської землі, оскільки на схід від них не виявлено ніяких городищ аж до Гнилоп'яті.

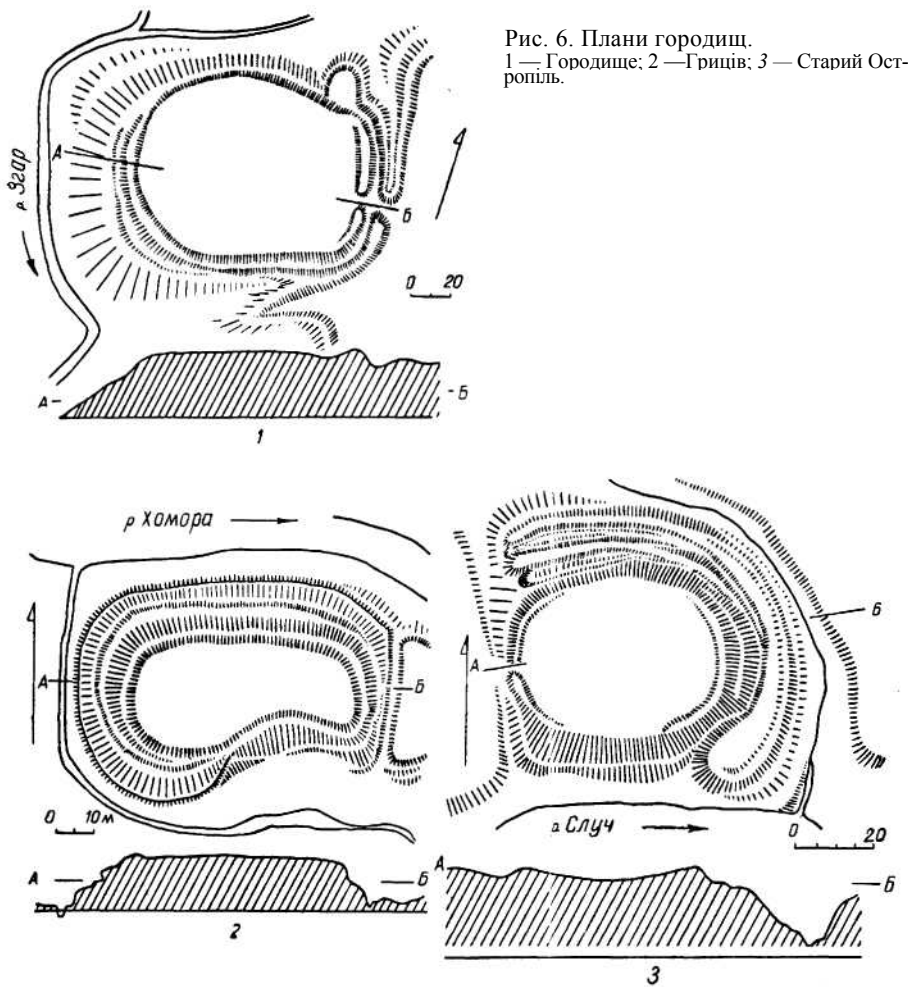

Рис. 6. Плани городищ.
1 — Городище; 2 — Гриців; 3 — Старий Остропіль.

Розглянемо розташування укріплених пунктів цього князівства. Літопис згадує вісім їх назв: Деревич, Губин, Кобудь, Городець, Кудин, Божський, Дядьков, Болехов.

Городища трьох з них розташовані в однойменних сучасних селах: Великі Деревичі, Губин і Кудинка. Городища інших п'яти замків треба відшукати. У 1970 р. в північній частині визначеної нами території виявлено досить цікаве городище в м. Любар. Воно міститься в широкій заплаві р. Случі, являючи собою півострів, поділений штучним ровом на дві частини (рис. 1, 5), а від поля відрізаний ровом шириною 5—6 м,

глибиною 1—2 м. Загальна площа обох частин городища 2,86 га¹⁹. Дитинець городища був розташований при в'їзді на городище і закривав доступ до другої частини півострова, на якій, очевидно, містився посад. Площа дитинця близько 0,8 га.

Напільний рів довжиною 120 м був, можливо, не єдиним. Паралельно до нього на відстані 5—6 м з напольного боку помітне зниження глибиною до 0,7 ж, шириною 6—7 м, яке оточує дитинець з боку поля. Крім цього, з півночі й півдня підступ до городища захищали заболочені річки, створюючи надійний захист для оборонців міста. Рови перед дитинцем, можливо, були залиті водою з р. Случ. На городищі виявлено типові для давньоруських міст матеріали: кераміку XI—XIII ст., шлак гончарного й залізоробного виробництва, скляні намистини й браслети, обмазку будівель тощо²⁰.

В Іпатіївському літопису є запис під 1258 роком, де говориться, що, рухаючись з військами через Болохівську землю, Данило оволодів Болоховим, а свого посла Діонісія Павловича послав здобути Межибіж²¹.

Галицькі війська дійшли до Городська на р. Тетерів (Радомишльський район Житомирської області) і Возв'ягеля на р. Случ (тепер м. Новоград-Волинський). Отже, напрям руху військ, як бачимо, збігався приблизно з напрямом течії річок Случ і Тетерів, що підтверджує гіпотезу про розташування Болохова саме в північній частині князівства, а оскільки іншого великого городища тут немає, то можна припустити, що Любарське городище і є залишками Болохова. Нагадаємо, що Данило здійснивав карні походи на болохівських князів починаючи з 1241 р.^а, але Болохов здобути тоді не міг.

Очевидно, Болохов мав добре укріплені оборонні споруди. Розташування Любарського городища і система його укріплень свідчать на користь наведеної вище гіпотези. Підтверджує її ще один запис літопису під тим же 1258 роком, де говориться, що «воевахуть людье Данилови и Василькови Болохов, а Львови и люди татарские Побожье». Отже, Побужжя і кочовики-татари (тобто південь Болохівського князівства) протиставляються Болохову, що, як пересвідчуємось, розташовувався у північній частині цієї території.

На північ від Любарського є городище поблизу ст. Разіне, яке П. О. Раппопорт також відносить до болохівських²³, але через малі розміри його не можна пов'язувати з самим Болоховим. Тому іншого городища, крім Любарського, для пов'язання його з літописним Болоховим немає.

Другим потужним укріпленням серед болохівських замків був, напевно, Дядьків. Це видно з запису в літопису під 1241 роком: Данило Галицький «грады их (болохівських князів) огневи предаст и гребля их раскопа...»²⁴. Дядьків і Болохов серед знищених замків не згадуються. Очевидно, здобути їх без відповідної підготовки і, можливо, без осадних машин було неможливо. Тому для здобуття Дядькова Данило був зму-

шений відрядити спеціальне військо з 3000 піших і 300 кінних воїнів на чолі з своїм печатником Кирилом²⁵.

На жаль, виявити городище, яке можна було б пов'язати з літописним Дядьковим, поки що не вдалося. В переліку знищених Данилом болохівських замків третім літопис називає «Кобуд». Слід зауважити, що в деяких працях, напевно через неухважність, його назву пишуть «Кобудь» (з м'яким знаком) або навіть «Кодуб», що, безумовно, вносить

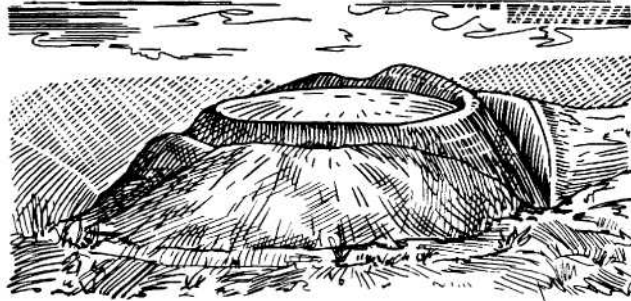

Рис. 7. Городище в с. Городище. Вид з південного заходу.

плутанину при топонімічних дослідженнях. У Іпатіївському літопису він скрізь пишеться «Кобуд». Етимологія цієї назви поки що не з'ясована. Деякі дослідники вважають, що це слово половецького походження²⁶. Таке припущення цілком ймовірне. Відомо, що половці на південних околицях Русі засновували з дозволу руських князів свої поселення, фортеці й ставали, за виразом літопису, «своїми»²⁷.

Болохівська земля південними околицями межувала із степом, і природно, що тут могли стояти половецькі замки на зразок окремих міст-фортець в Пороссі²⁸.

Відомо, яке значення має топоніміка у дослідженнях з стародавньої історії. З цього приводу не буде зайвим навести таку цікаву топонімічну деталь. На території сучасного м. Старокостянтинова у Случ впадає її ліва притока Ікопоть. При злитті цих річок на валах стоять тепер залишки замку XVI ст. Костянтина Острозького. Коли рівень води в Случі спадає, добре помітні зруйновані вали навколо замку, які майже розмиті водами ставу. Мис, на якому стоїть замок, підноситься над навколишньою місцевістю на 2—3 м. Добре видно слід ровів, якими він був відрізаний від поля. Крім того, широкі заболочені береги названих річок в минулому були надійним природним захистом. На території мису виявлено цікаві археологічні матеріали: кераміку XI—XIII ст., фрагменти скляних браслетів, ніж давноруського періоду.

Цілком можливо, що Костянтин Острозький використав під будівництво свого замку давноруське городище. Але як воно називалося?

Чому притока Случі, що впадає у річку поблизу городища, зветься Ікопоть? Звернемося до половецької мови. Вислів «половецькі степи» половецькою мовою буде «Дешт-і-Кипчак»²⁹, звідки «Дешт» — степ, а «і-Кипчак» — половецький (кипчацький). Як бачимо, в половецькій мові буква «і» перед іменником надає останньому значення прикметника.

Прикметник від назви «Кобудь» по-половецьки буде «і-Кобудь», що схоже на «ікопоть» або «і-коботь». Це наводить на думку, чи не є замок при впадінні Ікопоті в Случ залишками болохівського Кобудя, від якого дістала назву притока Случі Ікопоть («і-Копоть» — річка Кобудська, тобто річка м. Кобудя).

Звичайно, висновки топонімічного характеру не є остаточними і потребують археологічної перевірки, але вони можуть бути раціональним варіантом в пошуках давнього Кобуда. Крім того, літописний перелік замків ясно вказує, що після Дрєвича й Губина третім замком, який зруйнував Данило, був Кобуд. Стає розуміло, що військо Данила рухалось понад Случем з півночі на південь, караючи болохівських князів, і Кобуд знаходився десь між Губином і Чернятином. Але інших городищ, крім Старокостянтинівського, тут не виявлено, та й придатних місць, де вони могли бути споруджені, також немає, а Чернятин був уже містом Волинського князівства.

Після усього сказаного спробуємо на основі літописних повідомлень хоча б приблизно визначити місце, де розміщувався літописний Божський. У порівнянні з іншими болохівськими «градами» літопис містить про нього найбільше повідомлень. Божський і Межибіж в літопису згадуються двічі, і обидва рази поруч. Це наводить на думку, що ці міста були розташовані недалеко одне від одного. Самі назви свідчать, що обидва міста стояли на р. Бог (Буг), тільки одне було між «Бугами», а інше, очевидно, десь на березі Бугу. М. П. Дашкевич висловив припущення, що Божський стояв на Південному Бузі»³⁰.

Ми вже говорили, що Межибіж, Божський і Котельниця в літопису подаються як єдине ціле. Городище літописної Котельниці розташоване в с. Стара Котельня на півдні Житомирської області. Отже, Божський має бути десь недалеко від нього.

Розглянемо інші повідомлення. В Іпатіївському літопису повідомляється, що князь Володимир з Галича у 1151 р. йшов з військами на допомогу Юрію Долгорукому в Київ, але дійшов до «Божського... и ...со тщанием оборотятся поиде к Галичю...»³¹. Таким чином, Божський стояв десь поблизу шляху з Києва у Галич, у південній частині Болохівського князівства, де проходив цей шлях. Після перемоги литовців над степовиками на Синіх Водах у 1362 р. литовський князь Ольгерд передав Поділля своїм племінникам Коріатовичам, які при допомозі місцевих «атаманів» (мабуть, місцевої знаті) будують кам'яні фортеці на староруських городищах в Чорному Острові, Межибожі, Летичеві, Божському і Сокільці³². Литовці обрали своїм південним кордоном р. Буг, бо всі

названі міста, крім поки що невідомого Божського, і в наш час розташовані на цій річці. Тому Божський не міг стояти відокремлено, а знаходився, звичайно, на р. Буг, яка й дала йому назву. Як бачимо, Божський після зруйнування його Данилом Галицьким не зник безслідно. Є й інші повідомлення.

У 1395 р. польський король Владислав Ягелло після захоплення Поділля шляхетською Польщею передав краківському воєводі Спитку «во владение Подольские замки с округами Каменец, Бакота, Скала, Смотрич, Межибожие и Божский»³³. Більш того, в «Подолії» П. М. Батюшкова Божський фігурує ще у 1410 р.³⁴ Пізніше відомості про нього губляться, і в середині XVI ст. в переліку наведених вище округ з замками замість Божського з'являються Хмільник і Хмільницький повіт. Всі інші назви залишались незмінними до сьогодні. Зіставивши всі наведені повідомлення, можна дійти деяких висновків.

Шлях з Галича на Київ не міг проходити правобережжям Південного Бугу, тому що лівобережжя було зручнішим: не потрібно було пересікати великі річки, а головне — сам Буг та численні долини і яри, якими так багате правобережжя цієї річки. Запис у літопису, що Галицько-Київський шлях проходив через Болохівську землю, підтверджує, що Божський стояв десь поблизу нього, якщо не на ньому. Зрештою, швидомлення літопису, праці П. М. Батюшкова та В. Н. Молчановського свідчать на користь гіпотези, за якою сучасний Хмільник стоїть поблизу залишків літописного Божського (можливо, городища в с. Суслівці).

Про болохівський Городець поки що ніяких міркувань висловити не можна, крім наведених вище.

Поблизу розглянутих вище городищ на р. Случ, за 2 км на захід від Старого Острополя виявлено ще одне городище (рис. 6, 5). Воно відрізняється від болохівських характером фортифікаційних земляних споруд, але є в нього і деякі елементи подібності. І. С. Винокур за керамікою датував його X ст., і, якщо це так, то, звісно, ніякого зв'язку з болохівськими замками воно не має.

Кілька слів про городища поблизу ст. Разіне та с. Довбиші. За трирядною системою валів і ровів П. О. Раппопорт відносить перше городище до болохівських. Воно було надійно укріплене. Про це свідчать залишки валів і ровів та його висота над рівнем річкової долини (9 м), але пов'язувати його з якоюсь назвою поки що немає ніяких підстав.

Друге городище збудоване на похилому мисі і має круглу форму. По всьому периметру його була побудована, очевидно, дворядна система дерев'яних укріплень, бо на внутрішній стороні першого валу добре збереглась бойова площадка, по якій рухалися воїни під час захисту замка. Городище нами не розвідане.

Всі болохівські замки-гради були, мабуть, феодалними дворами-градами, подібними, як твердить В. Й. Довженок, до західноєвропейських замків³⁵, хоч серед них могли бути й міста.

>

ПРИМІТКИ

- ¹ ПСРЛ, т. II, М., 1962, стор. 398.
- ² С. А. Липко. Де був давній Болохов?— УІЖ, 1971, № 4, стор. 103.
- ³ Там же, стор. 103.
- ⁴ П. Н. Батюшков. Подолия. СПб., 1891, стор. 10—11.
- ⁵ ПСРЛ, т. II, стп. 343, 367, 398, 441, 766—768, 775, 790, 791, 792, 829, 838.
- ⁶ Н. П. Дашкевич. Болоховская земля и ее значение в русской истории.— Труды ИИ АС, т. II, 1878, стор. 69, 73—129.
- ⁷ П. Н. Батюшков. Вказ. праця, стор. 20—24.
- ⁸ Городище поблизу с. Довбиші виявлене автором у 1969 р. під час розвідки території, на якій знаходилась Болохівська земля.
- ⁹ П. А. Раппопорт. Военное зодчество Западнорусских земель X—XIV вв. Л., 1967, стор. 73.
- ¹⁰ В. К. Гончаров. Древний Колодяжин.— Вісник АН УРСР, 1950, № 6.
- ¹¹ П. А. Раппопорт. Вказ. праця, стор. 163—175.
- ¹² ПСРЛ, т. II, стор. 774.
- ¹³ П. А. Раппопорт. Вказ. праця, стор. 224, карта.
- ¹⁴ У XIII ст. Чернятин згадується як «город» Волинського князівства. Див.: П. Н. Батюшков. Волинь. СПб., 1888, стор. 12.
- ¹⁵ ПСРЛ, т. II, стор. 766.
- ¹⁶ П. А. Раппопорт. Вказ. праця, стор. 224, карта.
- ¹⁷ ПСРЛ, т. II, стп. 343, 367.
- ¹⁸ Н. В. Молчановский. Очерки известий о Подольской земле до 1434 г. К., 1887, стор. 86—87.
- ¹⁹ С. А. Липко. Вказ. праця, стор. 104.
- ²⁰ Там же.
- ²¹ ПСРЛ, т. II, стп. 838.
- ²² Там же, стп. 792.
- ²³ П. А. Раппопорт, Вказ. праця, стор. 72.
- ²⁴ ПСРЛ, т. II, стп. 791—792.
- ²⁵ Там же.
- ²⁶ Н. В. Молчановский. Вказ. праця, стор. 116. М. В. Молчановський пише, що М. П. Дашкевич слово «Кобудь» вважає половецьким «Ков-орб, але значення його не доводить.
- ²⁷ Б. Д. Греков. Київська Русь. К., 1952, стор. 339.
- ²⁸ Наприкінці XII ст. князь торків Кондувій одержав від руського князя Рюрика місто Дверень на Росі, або торки охороняли руську землю з боку степу (Б. Д. Греков. Київська Русь, стор. 339).
- ²⁹ Радянська енциклопедія історії України, т. 2. К., 1970, стор. 16, прим. 27.
- ³⁰ Н. П. Дашкевич. Вказ. праця, стор. 25.
- ³¹ ПСРЛ, т. II, стор. 441.
- ³² Хроника Биховца. М., 1966, стор. 56.
- ³³ Н. В. Молчановский. Вказ. праця, стор. 13—14.
- ³⁴ С. К. Гуменюк. Як складалась територія Поділля.— Тези доповідей II Подільської історико-краєзнавчої конференції. Хмельницький, 1965, стор. 48—49.
- ³⁵ В. й. Довженок. Характерні риси феодалізму.— УІЖ, 1970, № 12, стор. 39.